

POLITIKA A POSZTFAKTIKUS KORBAN

Hannah Arendt az igazságról és a hazugságról a politikában

Balogh László Levente

(Debreceni Egyetem, BTK Politikatudományi Tanszék)

*A tanulmány beérkezett: 2019. szeptember 13. – opponálás: 2019. szeptember 23.
– november 4. – átdolgozva: 2020. január 12. –
opponálás: 2020. január 14. – február 12. – véglegesítve: 2020. március 15.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A posztfaktikus korszakról szóló kijelentés meglepőnek tűnik annak fényében, hogy a politika mindig is hadilábon állt az igazsággal, és az igazmondás valójában soha sem tartozott a politikai erények közé. Nem létezett olyan történelmi korszak, amikor az igazságot politikai tekintetben különösen nagyra értékelték volna, vagy a politikusok kiválasztásának alapelvét tették volna. Mindazonáltal a politika, illetve az igazság és a hazugság viszonyára irányuló megélnkülő figyelem arra utal, mintha újabban valamilyen változás állt volna be a kettő viszonyában. Az újdonság nem az, hogy az igazság elvesztette jelentőségét és hatását a politikában, hanem az, ahogyan erre a politikusok és a politikai nyilvánosság reagál.

Vajon lehet-e a politikát igazságra alapozni? Vajon lehet-e egyáltalán nem hazudni? Naivitás lenne azt gondolni, hogy a hazugság száműzhető a politikából, ugyanakkor nem nyugodhatunk bele abba, hogy a politikát hazugságokra alapozzák, mert az meg cinizmus lenne. Úgy tűnik, hogy nincs más lehetőség, mint hogy elismerjük, hogy vannak olyan területek, ahol el kell fogadnunk, vagy legalábbis el kell tűrnünk a hazugság lehetőségét, de ezzel együtt ki kell jelölni közös dolgaink védelmében azokat a területeket, ahol nem csak elutasítjuk a hazugságot, hanem az igazság kimondását tartjuk az egyetlen lehetőségnek.

Kulcsszavak: Hannah Arendt ■ igazság ■ hazugság ■ posztfaktikus ■ propaganda ■ imázs

2016-ban a Brexitről szóló népszavazás és az amerikai elnökválasztás egymás után rázta meg a világpolitikát. Nemcsak ezek kimenetele keltett azonban feltűnést, hanem a kampányokban feltűnő hamis állítások és nyílt hazugságok mértéke, illetve az, hogy ezek leleplezése és cáfolata szinte semmilyen hatással nem volt az eredményekre. Ezekből a megfigyelésekből a politikusok, az újságírók és a társadalomtudományok képviselői rövid úton azt a következtetést vonták le, hogy a politika, illetve az igazság és a hazugság viszonyai tekintetében egy új korszakba léptünk. Ennek a megállapításnak kétségbevon-

hatatlan nyelvi jele a posztfaktikus – angolul *post-truth*, németül *postfaktisch* – fogalmának meghonosodása az egyes nemzeti nyelvekben, illetve gyors elterjedése az újságírói és a tudományos nyelvben. A fogalom villámgyors karrierjére jellemző, hogy az *Oxford Dictionaries* és a *Gesellschaft für deutsche Sprache* már 2016-ban az év szavává választotta a kifejezést. A fogalom megjelenése és elterjedése legalább két dologra utal. Egyrészt arra, hogy a jelenséget már nem lehet egyszerűen a politikai hazugság fogalmával megragadni, és a megtévesztés korábban soha sem tapasztalt formáival szembesülünk a politikai vitákban és küzdelmekben, másrészt a poszt előtag félreérthetetlenül annak jele, hogy olyan új korba léptünk, amelyben a tények elvesztették erejüket és tekintélyüket. Ami a jelenség kapcsán leginkább feltűnt, az nem maga az igazság hiánya vagy a hazugság, hanem azok mértéke és terjedésének gyorsasága.

A fenti diagnózis nyilvánvalóan nem téves, de egy olyan elképzelést sugall, amely szerint a múltban a politikai viták szinte kizárólag a tényekről szóltak, és általában a jobb érv érvényesült, ami azonban nyilvánvalóan naivitás. Aligha gondolhatja bárki, hogy valaha is létezett pusztán tényeken és igazságokon alapuló politika, amelyhez való visszatérés egyszerű elhatározás kérdése. Egy ilyen politika valószínűleg nem csak a véleményeket és a vitákat szüntetné meg, hanem magát a politikát is felszámolná, és azt kizárólag technikai problémává alakítaná. Függetlenül azonban attól, hogy mennyire tűnik jogosnak posztfaktikus korszakról beszélni, a mai kor kihívásaihoz tartozik, hogy elsősorban a populizmus és a hozzá kapcsolódó jelenségek alapvetően megváltoztatták az igazság és a hazugság státuszát a politikában.

A posztfaktikus korszakról szóló kijelentés annak fényében mindenképpen meglepő, hogy a politika mindig is hadilábon állt az igazsággal, és az igazmondás valójában soha sem tartozott a politikai erények közé. Valószínűleg nem létezett olyan történelmi korszak, amikor az igazságot politikai tekintetben különösen nagyra értékelték volna, vagy a politikások kiválasztásának alapelvevé tették volna. Mindazonáltal a politika, illetve az igazság és a hazugság viszonyára irányuló megéltkülő figyelem arra utal, mintha újabban valamilyen változás állt volna be a kettő viszonyában. Az újdonság nem egyszerűen abban ragadható meg, hogy az igazság elvesztette jelentőségét és hatását a politikában, hiszen ezen a területen mindig is kétséges volt a státusza, hanem abban, ahogyan erre a politikai nyilvánosság reagál. A mai politikások nem konvencionálisan hazudnak, hiszen kijelentéseik hamissága nyilvánvaló és azonnal felismerhető. Nem arra törekcsenek, hogy ezeket elhiggyék nekik, hazugságaik sokkal inkább azt demonstrálják, hogy ők bármikor képesek és hajlandók az általánosan elfogadott tényeket és igazságokat, mint kijelentéseik kontextusát ignorálni és megvetni. Ebben a helyzetben aztán nem a hazugság leleplezése a lényeg, hanem a leleplező politikai pozíciója, amely hagyományos tényeken alapuló és állítólagos elitista álláspontja miatt a populista politikások számára megvetendő. Az ilyen politikások egyik sajátossága,

hogy magukat az igazság kimondóinak tekintik, és azokat, akik tőlük eltérő véleményen vannak, álhírterjesztőnek vagy egyszerűen hazugnak bélyegzik, ami végképp kifordítja a hazugság és az igazság viszonyát a politikában. Időnként maguk találhatnak ki tényeket, amelyek egyáltalán nem léteznek, máskor nyilvánvaló tényeket nyilvánítanak kitaláltaknak. Azoknak a sajtóorgánumoknak hisznek, amelyek az álláspontjukat erősítik, míg a nekik ellentmondókat egyszerűen hazugnak nyilvánítják (Schindler, 2019: 61.). Nem az a meglepő ebben a helyzetben, hogy a politikusok hazudnak, hanem az a pimaszság, ahogyan hazudnak, az a könnyedség, amellyel az esetleges lelepleződést tudomásul veszik, illetve a polgárok egyre nyilvánvalóbb beletörődése és cinizmusa a hazugságok láttán és hallatán.

Azok, akik a politikában az igazság védelmére szerződtek – elsősorban a tudományok képviselői, az igazságszolgáltatás szereplői és az újságírók – azzal szembesülnek, hogy a nyilvánvaló igazságok és pusztán tények ma egyre védtelenebbek és egyre hatástalanabbak a hazugságokkal szemben (Hendricks–Vestergaard, 2017: 4–10.). Manapság sokkal nehezebb megalapozni és elfogadtatni az igazságot, mert mindenféle „alternatív tények” veszik körül őket, amelyek maguk is az igazság igényével lépnek fel. Ezek hazugságként való leleplezése még nem jelentik az igazság győzelmét, mert a hazudozó politikusok általában egyetlen vállrándítással elintézik a kérdést, vagy egyenesen ellenük szövődő összeesküvésről beszélnek, és magukat az igazmondásukért támadott áldozatokként állítják be. Ma a legnyilvánvalóbb hazugságon kapott politikusnak sem kell azzal számolnia, hogy diszkreditálódik, és megtörik vagy véget ér a politikai pályafutása. Sőt az ügyes, vagy legalábbis eredményes hazudozónak saját támogatói nem csak elnézik a tényekkel való nagyvonalú vagy egyenesen ellenséges bánásmódot, hanem azt a politikai ellenfelekkel szemben megengedhetőnek, sőt szükségesnek is tartják. Az igazság ebben az esetben hitkérdéssé válik, amelyet sem a tények, sem a vélemények nem képesek megkérdőjelezni. Manapság ezért már nem is a politikusok hazugságai és a nyomukban elért sikereik a legmelegebbek és a legaggasztóbbak, hanem az igazság erőtlensége és hatástalansága akár a legnyilvánvalóbb hazugságokkal szemben is.

A hamis állítások, féligazságok, nyilvánvaló hazugságok mellett az utóbbi időben gerjesztett és terjesztett bel- és külföldi álhírek ma már nem egyszerűen a propaganda eszközei, hiszen céljuk nem a meggyőzés, hanem az igazság és hazugság összezavarása révén való elbizonytalanítás. A mai álhírek nem tipikus politikai hazugságok, jóllehet nem újak, de az internet korlátolatlansága és korlátozhatatlansága miatt egyre komolyabb fenyegetést jelentenek a demokratikus rendszerekre, mivel azok értékeit és alapjait kérdőjelezzik meg. A véleménynyilvánítás és a gyülekezés szabadságát, a társadalmi és politikai pluralizmust, a gazdaság és a kultúra nyitottságát most ellenük fordítják, amelyek így sokkal inkább a rendszer gyengeségének, mintsem erősségének tűn-

nek. Az ilyen nézetekkel szemben meglehetősen nehéz védekezni, mert minden egyes ellenintézkedés a szabadság csorbításának tűnhet, így azokkal éppen azt érik el, ami ellenfeleik szándéka. Saját alapjaikat ássák alá, és már saját ideáljaiknak sem felelnek meg, így az intézményekbe vetett bizalom elporlad vagy egészében elvész. Ez a fajta politikai félrevezetés, hazugság és csalás akkor válik igazán veszélyessé, ha politikai szervezettel és az abban kifejeződő akarral párosul, ami végső soron a populisták pillanata (vö. Pomerantsev–Weiss, 2014: 14–18.).

IGAZSÁG ÉS POLITIKA

Ahhoz, hogy ezt a fentebb röviden vázolt jelenséget jobban megérthessük, érdemes Hannah Arendt fejtegetéseire visszanyúlni, aki a totalitárius rendszerek tapasztalatából, illetve az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvére érkező reakciókból maga is arra következtetett, hogy az igazságnak nincs ultimatív, mindent felülíró jellege a politikai vitákban, még ha maguk a tények elengedhetetlenül fontosak is a politika területén. Az, hogy művei tézisei kapcsán és a nyomukban kibontakozó viták során Arendtnek mennyire volt igaza, ebben az esetben mellékes. Ezen a helyen nem Arendt igazsággal és hazugsággal kapcsolatos eredeti intencióit és azok életműben elfoglalt helyét akarom rekonstruálni, sokkal fontosabbak számomra azok a következtetései, amelyeket a politika, illetve az igazság és a hazugság viszonyának vonatkozásában a mai körülményekre alkalmazhatunk.

Hannah Arendt Arisztotelészhez visszanyúlva a tevékeny életben belül három formát különböztet meg: a munkát, az előállítást és a cselekvést. A politikát a cselekvéssel és a benne rejlő szabadsággal hozza összefüggésbe, ami arra utal, hogy számára a politika semmi esetre sem előre meghatározott célok megvalósítása, hanem a közös világ alakítása, amely egy alapvetően plurális, éppen ezért minden esetben bizonytalan kimenetelű vállalkozás. Arendt szerint a cselekvésen alapuló politikával szemben nem állíthatunk rajta kívül álló elvont mércéket és filozófiai igazságokat. A politikát nem lehet a tényekre és az igazságokra, hanem csak a véleményekre alapozni, amelyek leginkább megfelelnek a politika plurális természetének. A vélemények meggyőző jellege számára egészen más, mint bármilyen igazság kényszerítő volta. A politikai cselekvés ugyanis mindig a fennálló dolgok megváltoztatására törekszik, amihez szükség van a vélemények ütköztetésére, azaz a vitára, ami a politika beszédhez és erőszakmentességhez való kötődésére utal (vö. Arendt, 2016: 44–50.).

Arendt Leibniz alapján kétféle igazságot különböztetett meg (Arendt, 1995b: 237.), amelyeknek a politika szempontjából meghatározó jelentőségük van: az észigazságot és a tényigazságot. Ami az észigazságokat illeti, azok valójában a matematika és a filozófia igazságai, amelyek egyfajta logikai kényszerítő erővel bírnak (Arendt, 1976: 102.), és így veszélyeztetik a politikában és az azt

megalapozó körülményekben, a pluralításban és a spontaneitásban jelenlevő szabadságot. Arendt úgy tekintett a politikában megnyilvánuló filozófiai igazságokra, mint amelyek az észnek mint instrumentális észnek a zsarnokságát fejezik ki a szabadsággal szemben. Úgy vélte, hogy az észigazságok szükségszerűen igazak, hiszen ellentétük logikailag lehetetlen, ezért további igazolásuk vagy bizonyításuk lényegében szükségtelen. Az ész törvényei alkotják egyetlen mércéjüket, forrásukat és fellebbviteli fórumukat. Arendt Günter Gausnak adott híres interjújában azt állította, hogy ő maga nem filozófus, hanem a politika teoretikusa, ami a filozófia és a politika eme szembenállásának a fényében válik érthetővé (vö. Arendt, 2008a: 11–12.). Számára ugyanis a politikai filozófia hagyománya alapvetően abban a törekvésben állt, hogy megpróbálja a maga kényszerítőnek tekintett igazságai alapján a társadalmat és a politikát megszervezni, és a saját mércéit a politikára alkalmazni. Ezek a filozófiai igazságok úgy érvényesülnek a politika területén, mint tér és idő felett álló törvényszerűségek, amelyeknek alkalmazása és megvalósítása maga a politika általános és speciális célja egyben. (Terwiel, 2018: 143.) Ezeknek az észigazságoknak az emberi szférára való alkalmazása azt is jelenti, hogy ha ezeket a törvényszerűségeket a politikára egy az egyben alkalmazni lehetne és az ideális együttéléstről szóló eszméket közvetlenül át lehetne ültetni a gyakorlatba, akkor annak révén mindenféle esetlegesség kiküszöbölhető lenne az emberi életből. Az a tevékenység azonban, amely képes lenne ezt megvalósítani, már nem politikai cselekvés, hanem apolitikus előállítás (vö. Arendt, 1989: 214–225.). Ahol a célszerűség és tervszerűség uralkodik, ott a politikának vége van.

Arendt szerint ez a törekvés egészen a politikafilozófiai hagyomány kezdetéig, azaz Platónig nyúlik vissza, aki Szókratész perbefogását és elítélését úgy értelmezte, mint a sokaság filozófia elleni hadüzenetét, ezért azzal szembe az örök jó és az igazság filozófusok által való felismerését, illetve filozófuskirályként való megvalósítását állította (vö. Arendt, 1990: 73–75.). „A kezdet az volt, amikor az Állam barlang hasonlatában Platón az emberi dolgok körét – mindent, ami egy közös világban való emberi együttéléshez tartozik – a sötétség, a zűrzavar és a tévedés fogalmával írta le, amitől a valódi létezőknek el kell fordulniuk, s amikről le kell mondaniuk, ha meg akarják lelteni az örök ideák tiszta égboltját.” (Arendt, 1995a: 25.). Egy ilyen elképzelésen alapuló politika nemcsak szükségtelenné tenné a vitákat és a meggyőzést, hanem ki is küszöbölné azt a „vigasztalan esetlegességet” (Kant), amit a tévyszerűség az emberi együttélés számára mindig is jelentett (vö. Arendt, 1995b: 249.). Politikai szempontból ez a lépés azért tűnhet kívánatosnak, mert a cselekvés mindig spontán és ellenőrizhetetlen, ennek köszönhetően pedig előre beláthatatlan következményekkel jár. Csakhogy a cselekvés apóriái Arendt számára nem csak nem jelentettek akadályt vagy terhet, hanem éppen ezeket tekintette az emberi szabadság feltételeinek. Úgy vélte, ha a filozófia észigazságait sikerülne átültetni a politika szférájába, akkor az felszámolná ugyan a

kontingenciát, de ezzel egyben az emberi szabadságot is megszüntetné. A politikára irányuló észigazságokban nem merülhet fel hiba vagy ellentmondás, hiszen kényszerítő erejük kifogástalan logikájukban, vonzerejük pedig a boldogság ígéréseiben rejlik, miközben nem hagynak más lehetőséget, mint a világ és az emberi együttélés minden áron való megváltoztatását. Arendt egyik legfontosabb belátása, hogy az észigazság átültetése a valóságba soha sem lehet feszültségmentes, mert előbbi a gondolkodásból származó szükségszerűséget erőszakkal az utóbbira kényszeríti. A totalitárius ideológiákat ezek legszélsőségesebb megnyilvánulásának tekintette, amelyek esetében az ideológiai igazságok már a szisztematikus hazugságokhoz kerültek közel, sőt szervesen össze is kapcsolódtak velük. Kétségtelen, hogy a totalitárius rendszerek végével még nem tűnt el a filozófiai észigazságok és szisztematikus hazugságok politikai vonzereje, de ezek veszélye ma sokkal kisebb, mint az, amely a tényigazságok relativizálásából és tagadásából adódik.

A tényigazságok szerepe a politikában egészen más természetű, mint az észigazságoké. Amíg az észigazságok veszélyeztetik, addig a tényigazságok a politikát megelőző feltételként megalapozzák a szabadságot. Arendt szerint a tényigazságok, illetve a tényeket megelőző események nem szisztematikusak, hanem mindig véletlenszerűek, így arra utalnak, hogy minden történhetett volna másként is, mint ahogyan megesett, és éppen ezért ellentétük is elképzelhető. Az észigazságok a jövőt anticipálják, a tények azonban csak az elmúlt eseményekre vonatkozhatnak, és ha tisztában is vagyunk esetlegességükkel, tudomásul vesszük, hogy az események így történtek és nem másként. Mivel a tények a cselekvésből adódnak, ezért eredményeik tekintetében megmásíthatatlanság, következményeik tekintetében pedig beláthatatlanság jellemzi őket (vö. Arendt, 1989: 231–243.). A tényigazságok helyességét nem logikai kényszerítő erejük adja, hanem az érzékelhető világ tapasztalatával való egyezésük. A politika szemszögéből nézve a tényigazságok despotikus jellegűek, de nem szükségszerűek, mint az észigazságok (vö. Arendt, 1995b: 247.). „Ezért gyűlölik a zsarnokok, akik jogosan félnék az olyan kényszerítő erőktől, melyet nem sajátíthatnak ki, de meglehetősen kétes a helyzete a megegyezésen nyugvó, s a kényszert elítélő kormányzatok szemében is. A tények kívül esnek a megegyezés és a jóváhagyás körén, és bármennyit beszéljünk is róluk, [...] mindez semmivel sem járul hozzá megszilárdításukhoz.” (Arendt, 1995b: 247.). A tényigazságokat tehát nem lehet több érv hangoztatásával, vélemények hosszú sorával vagy többségi szavazással megváltoztatni. A tényigazságokat úgy definiálhatjuk, mint amelyeken nem lehet változtatni, ebben áll despotikus jellegük, de az nem valamilyen szükségszerűségen alapul, hanem a tanúk beszámolóin. Mindez azonban egyszeriben nagyon törékennyé is teszi a tényeket, mert a szem- és fültanúk meglehetősen megbízhatatlanok, a dokumentumokat és bizonyítékokat pedig meg lehet hamisítani, vagy meg is lehet semmisíteni. A bizonytalanság minden tényigazsággal szemben fennáll, annak

szükségszerű velejárója, amit felszámolni nem lehet ugyan, de annak elfogadása és elismerése biztosíthatja a tények státuszát és igazsággal való összekapcsolódását (Terwiel, 2018: 148.).

Arendt szerint, mivel a tények megváltoztathatatlanok, ezért ebben a tekintetben a politikát megelőző jelenségek, amelyek elengedhetetlenül fontosak a politikai szféra számára. Abban a vonatkozásban már eleve politikai természetű dologról van szó, hogy „a tényigazság mindig kapcsolatban áll más emberekkel, olyan eseményekre vonatkozik, melyek sokakat érintenek; szemtanúk beszámolóí erősítik meg és tanúbizonyságon alapul; csak annyiban létezik, amennyiben beszélnek róla” (Arendt, 1995b: 244.). A tények szilárd talaja nélkül ugyanis képtelenek vagyunk tájékozódni a világban. A világ tartósságát az állandó változással szemben éppen a tények szavatolják, és biztosítanak ezzel keretet a politikai együttélés, azaz a cselekvés és a beszéd számára. Vita és vélemény nem létezik tények nélkül. Nem lehet olyan dologról véleményt alkotni, amelynek igazáról nem győződünk meg. A véleménynek kell, hogy legyen valamilyen vitathatatlan tárgya, különben értelmetlen minden vita. „A tények áthatják a véleményeket, s a különféle érdekek és érzelmek keltette vélemények igen eltérőek és mégis helyénvalóak lehetnek, amennyiben tiszteletben tartják a tényigazságot. A véleményszabadság csak komédia, ha nincs biztosítva a tényszerű információ, és ha maguk a tények nem kétségbevonhatatlanok.” (Arendt, 1995b: 244.).

A fentiek alapján viszonylag könnyedén beláthatjuk tehát a tények és a vélemények szoros egymásra utaltságát, de a kettő viszonya egyáltalán nem ilyen harmonikus és egyértelmű. Nincsenek magától értetődő vélemények, hiszen a tények is szükségszerűen egy diszkurzív térben léteznek, így a köztük levő választóvonal fokozatosan elmosódhat. A tényeket és a véleményeket gyakran szándékosan, a politikai érdekeknek megfelelően összekeverik, amennyiben a politikai ellenfelek által hivatkozott tényeket egyszerűen véleménynek, a saját maguk által hangoztatott véleményt pedig ténynek állítják be. Egy ilyen esetben nem nehéz elképzelni, hogy a tények hamarosan a véleményeknek rendelődnek alá, ami fokozatosan lehetetlenné, vagy legalábbis értelmetlenné tenné a vitákat. Könnyen belátható, hogy mi történik az igazsággal, ha közvetlen politikai érdekeknek vetik alá, és a végső szót egy politikai elit vagy akár demokratikus szótöbbség mondja ki a tényekről, bármilyen szándék vezesse is őket.

Manapság viszonylag pontosan nyomon követhető az a folyamat, amelynek során a tények véleményekké minősülnek át. A számos különböző forrásból származó, egymásnak részben vagy egészben ellentmondó információk jelentősen megnehezítik a tájékozódást a politika iránt egyébként érdeklődő polgár számára is, amit aztán könnyen ki lehet használni, illetve vissza lehet vele élni. Ha megfogalmazznak egy valótlan állítást, azzal nem egyszerűen az

a cél, hogy elhithessék vagy elfogadtassák, hanem hogy a tényszerű cáfolatot is véleménnyé alakítsák át. Addig ismétlik a hazugságokat, amíg a másik fél végleg ki nem merül, és mivel tényei és érvei hatástalannak bizonyulnak, így ugyanolyan véleménnyé válnak, mint a hazugságok. A beszéd horizontja eltolódik, minden megkérdőjeleződik; igazság és hazugság csupán egy-egy elmentéses vélemény lesz, de előbbinek már nincs hatalma az utóbbi felett. A hatalmon levők részéről ez úgy működik, hogy saját maguk által fabrikált állítólagos „tényeket” prezentálnak a média szereplőinek, akik vagy ráharapnak és terjesztik, vagy – ha visszautasítják –, akkor ignorálással és retorzióval kell számolniuk. Ennek következtében folyamatosan tompul az ember érzékelése, elbizonytalanodik és már nyilvánvaló dolgokról kezd vitatkozni, aminek következtében az eredetileg nyilvánvalóan hazug állítás az elgondolhatóba lép át, és ezzel végképp elmosódik a képzelet és a valóság közötti határvonal. Ha a mechanizmus működésbe kezd lépni, akkor ezt bármilyen témára tetszőlegesen ki lehet terjeszteni, a hatás valószínűleg nem marad el.

AZ IDEOLÓGIA ÉS A TOTALITÁRIUS HAZUGSÁG

Az ész- és tényigazságok fent említett problémái természetesen nem elhanyagolhatóak, de az igazi nehézségek akkor kezdődnek, amikor a hazugság színre lép. Arendt számára a hazugság „nem tévedés, illúzió vagy vélemény” (1995b: 256.), hanem „szándékos meghamisítás”, a tényigazság ellentéte. A ténynek szerinte nincs eredendő politikai jellege, politikai implikációkra így csakis akkor tesz szert, ha egy értelmező közegbe lép. A tény tehát nem önmagában hordozza jelentését és jelentőségét, hanem azáltal, hogy valamilyen interpretatív összefüggérendszerbe kerül, és ezzel egy funkciót tölt be, éppen ezért a tény tagadása is eminens politikai jelentőséggel bír. Hannah Arendt különbséget tesz hagyományos és szisztematikus hazugságok között anélkül, hogy azokat pontosan definiálná (vö. Dege, 2010: 162–173.). Az alapvető különbség számára a kettő között, hogy a hagyományos hazugság az igazság elrejtését szolgálja, ezért mindig csak részleges, míg a szisztematikus hazugság az igazság megsemmisítésére irányul. „A hagyományos hazugság [...] csak részletekre vonatkozott, és sosem szándékoztak vele szó szerint mindenkit félrevezetni; az ellenségnek szánták, s csak őt akarták vele megtéveszteni.” (Arendt, 1995b: 260.). A cselekvők számára az olyan hazugság, amely a tényeket elrejt, meg lehetőségen hasznos lehet, mivel a közös világot védi. Ebből a szempontból a hazugság a titokhoz áll közel, amely minden politikai berendezkedés eminens érdeke, és az uralom természetszerű velejárója. Ezen a területen nyilvánosságot és igazságot követelni nem csak értelmetlen, de kifejezetten veszélyes is. Az ilyen hazugságokat mindig egy magasabb rendű cél szolgálatába állították, és erkölcsileg indokolhatónak, sőt szükségesnek tartották. Nyilvánvaló, hogy

az ilyen hazugságokkal is vissza lehet élni, de ezek összességében ártalmatlanabbak, mint azok, amelyek az igazság elpusztítására szolgálnak.

A szisztematikus hazugságok a totalitárius ideológiákhoz kötődnek, illetve azokban nyilvánulnak meg, ezért ezeket Arendt a gyilkosságokhoz vezető út kezdő lépéseinek tekinti (Arendt, 1995: 259.). Ebben az esetben az ideológiába nem illeszthető tényeket, eseményeket és személyeket, igyeksenek eltüntetni úgy, hogy lehetőleg még emlékezetük se maradjon. A totalitárius hazugság ezen a ponton kapcsolódik össze a korábban említett észigazsággal, mert az eszme logikája alapján mindent, amit zavarónak, kiszámíthatatlannak és esetlegesnek tartanak, ki akarnak iktatni az emberi dolgok közül. Ha az ezek nevében fellépők hatalomra kerülnek, akkor előbb-utóbb készen állnak arra, hogy szisztematikusan hazudjanak, és ennek révén egy teljesen új világot teremtsenek. Ennek veszélye nem egyszerűen abban áll, hogy tagadják a számukra zavaró tényeket, és még csak nem is abban, hogy egy fikció lép a valóság helyére, hanem, hogy elmosssák az igazság és hazugság közötti határvonalat, és ezzel lehetetlenné teszik az emberi ügyek közötti normális tájékozódást. Olyan új világot hoznak létre, ahol az igazságból hazugság, a hazugságból pedig igazság lesz, az ember pedig képtelen lesz megkülönböztetni az egyiket a másiktól. Eljön az idő, amikor „a hatalmas hazugságokat és a fantasztikus hamisításokat végső soron kétségbevonhatatlan tényként lehet megalapozni, hogy az ember szabadon, tetszése szerint változtathatja a múltját, s hogy az igazság és a hamisság közötti különbség megszűnhet objektívnak lenni, s pusztán hatalom és agyafúrtság, erőszak és végtelen ismétlés kérdésévé válhat. Ezt az elragadtatást nem Sztálinnak és Hitlernek a hazugság művészetében való jártassága váltotta ki, hanem az a tény, hogy ezek a vezetők képesek voltak a tömegeket úgy megszervezni, hogy azok egy emberként, lenyűgöző ünnepélyességgel álltak a hazugságok mögé.” (Arendt, 1992: 405.).

A totalitárius rendszerekben az igazság és hazugság, valóság és fikció megfordítását az ideológia és a terror közötti kapcsolat mutatja meg, ahol az ideológia igazsága, amely végső soron a rendszer hazugsága, egyre inkább elveszti jelentőségét és helyét minden területen a terror veszi át (vö. Schulze-Wessel, 2006: 177–187.). Az ideológia tartalmi elemei elvesztik jelentőségüket vagy eltűnnek, és a terror tölti be azt a szerepet, aminek révén a természeti és a történelmi szükségszerűségekből lepárolt törvényeket a valóságba ültetik át. A terror további szerepe abban áll, hogy az embereket egymáshoz préselve megakadályozza a közöttük levő távolságból adódó tér, azaz a nyilvánosság kialakulását, ahol a közös tapasztalatok révén a gondolkodás és az ítéelés képességei számára az igazság megnyilvánulhatna. Arendt szerint a kifejlett totalitárius rendszerekben azzal, hogy az ideológiát megvalósítják, a hazugságot rendszerszerűvé teszik. Aki a rendszer részévé válik, nem csak elhiszi a hazugságot, hanem annak maga is szerzőjévé válik, és ebben az esetben még az sem zavaró, ha az ideológiát állandóan a változó politikai konstellációkhoz kell

alakítani és ennek megfelelően folyamatosan újra kell alkotni. „A tömegpropaganda felfedezte, hogy közönsége mindig kész arra, hogy elhiggye a legrosszabbat, akármennyire képtelenség is, és nem nagyon töri magát, hogy tiltakozzék, amiért becsapták, hiszen tudja, hogy minden kijelentés elejétől fogva hazugság volt. A totalitárius tömegvezérek arra a jogos pszichológiai előfeltételre építették propagandájukat, hogy ilyen körülmények között az emberekkel egyik nap el lehet hitetni a legfantasztikusabb állításokat, de meg lehet bízni benne, hogyha másnap az emberek cáfolhatatlan bizonyítékokat kapnak arról, hogy az előző napi állítások hamisak voltak, akkor cinizmusba menekülnek. Nem a vezetőt fogják elhagyni, aki hazudott nekik; be fogják vallani, hogy eleve tudták: mindez hazugság, és annál jobban fogják csodálni a vezetőket kivételes taktikai bölcsességük miatt.” (Arendt, 1992: 462.).

A HAZUGSÁG PROFESSZIONALIZÁLÓDÁSA

Arendt a fentiekhez képest megkülönböztet két újabb típust is a politikai hazugságok területén, amelyekre példaként az Amerikai Egyesült Államok vietnami politikáját 1971-ben a New York Times-ban leleplező *Pentagon Paperst* hozza. Ebben az esetben nem csak hagyományos értelemben vett konkrét, politikai célokért hazudtak, hanem egy hamis imázs ápolása és védelme érdekében, amelynek következménye egy katasztrofális méretű öncsalás lett. A hazugságok kialakításának mechanizmusában nem csak a politikusok és a bürokraták vettek részt, hanem két új, eddig ismeretlen szereplő is színre lépett, a PR-menedzserek és a hivatásos problémamegoldók csoportja, akik a maguk szakértelmével jelentős mértékben hozzájárultak az igazság hatékony elrejtéséhez és manipulációjához. „A hazugság művészetének számos műfaja alakult ki az idők során, s ezekhez most két újabb változatot kell társítanunk. Az *első* azoknak a kormányzati sajtófőnököknek a látszólag ártalmatlan hazugsága, akik mesterségük fortélyait a *Madison Avenue*-n tanulták. A közönségszolgálat (public relations) valóban nem más, mint reklám: forrása tehát a fogyasztói társadalomban ered, amelynek mértéktelen az étvágya az olyan javak iránt, amelyeket egy piacgazdaság intézményei osztanak el. A reklámszakember észjárásával az a baj, hogy csak a véleményekkel, a »vevőkörrel« és a vásárlási kedvvel foglalkozik, azaz csupa olyan megfoghatatlan dologgal, melynek kevés köze van a valósághoz. Mivel nem rendelkezik a politikusok cselekvésre, a tények »megteremtésére« való hatalmával, s így nincs birtokában az egyszerű, hétköznapi valóság, amely gátat vet a hatalomnak, s a képzelőerőt visszarántja a földre, valóban úgy tűnhet, hogy találékonyságának csak a csillagos ég szab határt.” (Arendt, 2008b: 164.). Ezek sajátossága abban áll, hogy a PR-szakemberek nem egyszerűen megvetik a tapasztalatot, hanem teljesen el is szakadnak attól, így a valósággal nem kerülnek kapcsolatba, nem

intéznek hozzá kérdést, és nem is tanulnak belőle. Ehelyett egy olyan világot hoznak létre, amelynek szabályait mesterségesen alkotják meg mindenféle üzleti modelleknek megfelelően, miközben valamilyen keresletet képznek el, amelynek meg akarnak felelni. Ennek a hozzáállásnak egyik része maga az imázs ápolása, másik része pedig a propaganda, éppen ezért lényegében megfoghatatlan dolgokról szól, amelynek valósághoz való referenciális viszonya elhanyagolható. A konkrét esetben ez arról szólt, hogyan lehetne a vereségekből és veszteségekből fakadó egyre nyilvánvalóbb arculatvesztéssel járó károkat enyhíteni, miközben a beismerést minden áron el kellett kerülni.

„A hazugság művészetének *másik* új változatával ritkábban szembesülünk a hétköznapokban, noha jóval nagyobb jelentőséggel bír a *Pentagon Papers* szempontjából. Az efféle hazugság sokkal jobban csábítja például azokat az embereket, akik a közszolgálat magasabb posztjain foglalnak helyet. [...] Ők a szakképzett „probléma-megoldók”, akiket egyetemekről és különféle szakértői csoportokból hívtak, köztük olyanokat is, akik úgy gondolták, hogy a játékelmélet és a rendszerelemzés képes lesz megoldani a külpolitika »problémáit«. [...] Ezért nem egyszerűen intelligensek voltak, hanem kérkedtek is a »racionalitásukkal« – s csakugyan: ijesztően távol állt tőlük az »érzelgösség«, és rajongtak az elméletért, a puszta szellemi erőfeszítés világáért. Buzgón kutattak olyan képletek után, amelyek, ha lehet, megfogalmazhatók valamiféle pszeudomatematika nyelvén, s azt remélték, hogy ezek majd egységet teremtenek a legkevésbé összefüggő jelenségek között, melyekkel a valóság szolgált. Mondhatnánk azt is: égtek a vágytól, hogy olyan *törvényt* fedezzenek fel, amelyek segítségével megmagyarázhatják és megjövendölhetik a politikai és a történelmi eseményeket, mintha azok éppoly szükségszerűek és kiszámíthatóak lennének, mint azt egykor a fizikusok a természeti jelenségekről hitték.” (Arendt, 2008b: 165–166.). Kétségtelen, hogy a politikai jelenségek tudományos magyarázata sok szempontból nehézségekbe ütközik, mert az egymást kölcsönösen korlátozó vagy kizáró alternatívákra való redukció minden esetben elfedi a spontaneitásból fakadó lehetőségek sokaságát. Ezt a módszert tekinthetnénk ugyan módszertani hiányosságokból fakadó tudományos tévedésnek, de a szándék ebben az esetben is inkább az igazság elrejtése vagy becsomagolása, ezért a hazugság azon formájával rokon, amelyik a tényeket igyekszik figyelmen kívül hagyni és az esetlegességet minimalizálni. Arendt szerint az a közös Platónban és a problémamegoldókban, hogy nem képesek elfogadni a cselekvés beláthatatlanságából fakadó bizonytalanságot, és azt az emberiség szempontjából valami kiküszöbölhetetlen gyengeségnek tartják. A gondolkodást valamilyen tapasztalatot pótló logikának tekintik, amely azonban nem szólít meg senkit, és semmiről sem beszél. Az észre való hivatkozás valójában a többi vélemény kiiktatását szolgálja, mert a többi lehetőséget elfedi, és végül gondolattalanná tesz.

AZ ÖNCSALÁS POLITIKÁJA

Ennek a két formának a legnagyobb veszélye, amely egyébként a hazugság többi formáját is jellemzi, az öncsalás folyamata, azaz, ha a hazug felül saját hazugságainak, mert akkor végképp elvesz az igazság és hazugság megkülönböztetésének képessége. „(M)inél sikeresebben hazudik valaki, annál valószínűbb, hogy saját koholmányai áldozatául esik.” (Arendt, 1995b: 261.). Mindez hosszú folyamat eredménye, amely azonban nem a csalással kezdődik, és az öncsalással végződik, hanem ennek már a kezdetén is az öncsalás áll. Ennek alapja, hogy aki hatalommal bír, gyakran magabiztos és rezisztens minden kritikával szemben, úgy véli, hogy az igazság és hazugság kérdései végső soron szintén hatalmi kérdések, amiket többségi döntéssel vagy erőszakkal is el lehet dönteni. Ennek mintegy járulékos következménye, hogy a tanácsadók is hasonlóan meg vannak győződve igazukról, legfeljebb ők nem a hatalomra, hanem elméleteikre és módszereikre hivatkoznak. Mindazonáltal a téves ítéletek oka és eredete minden esetben a tények tagadására vezethető vissza. „A jelenlegi morális előítélet többnyire elég szigorúan bánik a hidegvérű hazugsággal, ugyanakkor az önbecsapás gyakran magas fokra fejlesztett művészete rendszerint nagy türelmet és engedékenységet élvez.” (Arendt, 1995b: 261.).

Kétségtelen, hogy az imázs érdekében hangoztatott hazugságok manapság a leginkább elterjedtek, és bennük a csalás és öncsalás meglehetősen nehezen elválaszthatóak, mivel az önkép nem elsősorban vagy egyáltalán nem a politikai ellenfélnek szól, hanem a saját politikai tábornak. Célja az, hogy annak arcukat adjon, és ezzel egyben tartsa, miközben a mindenkori ellenfelet ezzel sem meggyőzni, sem becsapni nem tudja. A saját csoporttal szemben nem az őszinteség a fontos, hanem a közösség morális és politikai alapjainak megszilárdítása. Éppen ezért a saját csoport elnéző lesz a hazugságokkal szemben, miközben a jelenséget alapjában félreértve úgy véli, hogy az egyébként is az ellenfelek megtévesztését szolgálja, és mint stratégiai cselekvés, ha morálisan nem is, de funkcionálisan mindig igazolható. Az imázsépítést szolgáló hazugságokat általában nem lehet tényekkel megcáfolni, mert érzelmeken nyugszanak, és a kognitív érvek többnyire hatástalanok az emóciókon alapuló meggyőződésekkel szemben. Ha valaki egy ilyen saját csoporton belül tényekről kezd el beszélni, akkor ezzel már önmagában is fenyegeti a közösséget, és ennek következményeként komolyan kockáztatja a kirekesztést. Az imázst fenyegető tények kimondóit sokkal jobban üldözik, mint a folyamatosan összevissza hazudozókat, akik bármikor, bármit képesek mondani. A saját csoport tagjai között csak az számít hazugságnak, ami közvetlenül az imázst, vagy annak valamelyik lényeges elemét fenyegeti, függetlenül annak tényleges valóságtartalmától. Mivel az érvelés és a cáfolat hatástalan velük szemben, ezért legfeljebb összeomlanak, és akkor hirtelen látni engedik az addig rejtegetett tényeket, de ez már általában az egész rendszer összeomlásával vagy a csoport

teljes felbomlásával jár együtt. Ahhoz, hogy az imázsteremtő hazugságok hatásosak legyenek, egyfajta konzisztenciát kell felmutatniuk, amely folyamatosan újabb hazugságokat generál. Ezen keresztül egy olyan kommunikációs teret hoznak létre, ahol bizonyos magyarázóerővel és hihetőséggel bírnak, de ezen kívül már meglehetősen bizonytalanok és hatástalanok. Mindig vannak olyan tények és események, amelyek megzavarják az imázst, de a tényleges hazugság terepére elsősorban ott lépnek, ahol azt közvetlenül veszélyeztetik, mert ebben a konstellációban az igazság sokkal fenyegetőbb, mint bármilyen hazugság (Knobloch, 2015: 135.).

Tulajdonképpen a fent vázolt helyzetben az cselekszik racionálisan, aki nem egyszerűen a saját csoportja imázsát védelmezi, hanem elsősorban az ellenfél imázsát veszi célba, azon igyekszik részt ütni. Az erre adott reakciók legalább kétfélek lehetnek. Összezárhat a csoport, és az imázs védelme érdekében tagadásba vagy elterelésbe mehet át, ami a hazugság konzerválását jelenti. Ez ugyan általánosan megbélyegezhet egy csoportot, de azon belül nem indít el bomlást, és ennyiben különösebb károkat nem szenved, hiszen más imázsselekciókkal el lehet fedni a tényeket. Ha azonban az imázs sérül és átveszik az ellenfél retorikájának elemeit, akkor a célba vett ügytől, és az azt megtestesítő személytől a csoport folyamatosan eltávolodik, elkezdődik a csoport felbomlása, és ennek nyomán egyre több imázsromboló elem jelenik meg. Ha a közösség imázsáról van szó, akkor a szankcionáló hatalom áthelyeződik a saját csoportra, amely az imázsra veszélyt jelentő egyént feláldozza, hogy a csoport imázsa sértetlenül fennmaradjon (Knobloch, 2015: 143.). A politikai küzdelmek gyakran az imázsok, vagy identitások között zajlanak le, különösen akkor, ha az egyes pártok között alig van lényegi ideológiai vagy programatikus különbség. Az imázs annál fontosabb, minél kevésbé láthatók az érdek- és pozíciókülönbségek. A politikai harcok ezért gyakran arra korlátozódnak, hogy az ellenfél imázsát hiteltelenségek vagy tönkretegyék, a sajátjukat pedig fényezték. Ebből a szempontból a félrevezető sejtetések, hamis állítások, nyílt, hidegvérű hazugságok és tendenciózus inszINUÁCIÓK a leghatékonyabb eszközök, ugyanis ezekben az esetekben a hazugoknak nem kell tartani a lelepleződéstől, és ha az igazság valamikor ki is derül, addigra a hazugságok már megtették a maguk szolgálatát. A politikában az ilyen jellegű hazugságok legfontosabb célja az, hogy mozgásteret nyissanak a hatalom számára, amely aztán a legitimáció erejében és a választási eredményekben nyilvánul meg.

HAZUGSÁG ÉS CSELEKVÉS

Arendt hazugságról alkotott nézeteinek egyik sajátos vonása, hogy a hazugságot minden fentebb említett veszélye és káros vonása ellenére is természetesnek, sőt az emberi szabadság jelének tartja. Számára a hazugság nem mo-

rális, hanem politikai kérdés, ezért függ össze a cselekvéssel és végső soron a szabadsággal. „A hazug a tettek embere, az igazmondó viszont, akár észigazságot, akár tényigazságot közöl, a leghatározottabban nem az.” (Arendt, 1995b: 257). Arendt gondolkodásában a cselekvés és a beszéd szorosan összefüggenek, a hazugság pedig, mint a beszéd egyik sajátos esete, ebben az értelemben maga is cselekvés. A hazugság és cselekvés belső összefüggése számára abból adódik, hogy mindkettő a világ megváltoztatására törekszik. A tényigazság közlője, akármennyire ragaszkodik is a tény állításához, ha a politikába kilép, akkor azonnal valamilyen érdek képviselőjévé válik, és nem tudja elkerülni annak látszatát, hogy valamilyen hatalmi szándékkal vagy részérdekkel azonosul. „Szinte nincs is a politikának a jogos gyanakvást nagyobb valószínűséggel felkeltő szereplője, mint a hivatásos igazmondó, aki az igazság és érdek valamely örvendetes egybeesését fedezte fel.” (Arendt, 1995b: 257).

Az igazmondás a politikában abban az esetben tesz szert különös jelentőségre, ha egy politikai rendszer kizárólag hazugságokra épül, a rendszerszerű hazugság tartja össze, mert így az igazság kimondása már önmagában is politikai tettnek minősül és a dolgok megváltoztatásának szándékát fejezi ki. Ez az a jelenség, amelyet Václav Havel „az igazságban élés” vágyaként fogalmazott meg a totalitárius hazugsággal szemben (Havel, 1991: 87–192.). Egy ilyen rendszerben azonban mindenki, aki kimondja az igazságot, nem csak az igazságért és a józan észért, hanem saját egzisztenciájáért is kockázatot kell, hogy vállaljon (Arendt, 1995b: 258.). A hazug ezzel szemben nagyon is otthonosan mozog a politika területén. „Természeténél fogva cselekvő; azt mondja, ami nem úgy van; mert azt akarja, hogy a dolgok mások legyenek, mint amik – vagyis meg akarja változtatni a világot.” (Arendt, 1995b: 265.). Talán meglepőnek tűnhet, hogy Arendt a hazugságot a világ megváltoztatásának szándékával azonosítja, amely az ő szemében annak következménye, hogy szabadok vagyunk. Ebből arra következtethetnénk, hogy a politika nem más, mint a notórius hazudozók közössége, akik ezt a képességüket arra használják, hogy a világban új dolgokat hozzanak létre, és ennek csak egyik eszköze a hazugság. Arendt azonban túllép ezen, mert azt állítja, hogy a hazugság lényegében nem a szabadsággal való élés, hanem éppen ellenkezőleg, visszaélés azzal. Nem az igazság, hanem a szabadság a politika értelme (vö. Arendt, 2002: 44.). A szabadságnak azonban mindig ára van, amit meg kell fizetni. Ha a hazugság a szabadság ára, akkor azt.

Kétségtelen, hogy a szabadság és az igazság, valamint a hazugság paradoxonjait a politikában lehetetlen véglegesen feloldani. Vajon lehet-e a politikát igazságra alapozni? Vajon lehet-e egyáltalán nem hazudni? Fel lehet-e oldani az igazság és bizalom, illetve a hazugság és bizalmatlanság összefüggései között húzódó eredendő feszültséget? Naivitás lenne azt gondolni, hogy a hazugság számúzhető a politikából, ugyanakkor nem gondolom, hogy belenyugodhatnánk abba, hogy a politikában általában hazudni szoktak, és a hazug-

ság legitim és elfogadható eszköz az uralom megszerzése és megtartása érdekében, mert az meg cinizmus lenne. Úgy tűnik, hogy nincs más lehetőség, mint hogy elismerjük, hogy vannak olyan területek, ahol el kell fogadnunk, vagy legalábbis el kell tűrnünk a hazugság lehetőségét, de ezzel együtt ki kell jelölni közös világunk védelmében azokat a területeket, ahol nemcsak a hazugságot utasítjuk el, hanem az igazság kimondását tartjuk az egyetlen lehetőségnek. Szükségünk van olyan politikán kívüli intézményekre, mint az egyetemek, a tudományos intézetek és a bíróságok, amelyek az igazság iránti vágyon és az igazmondás kötelességén alapulnak. Mert „nagyon nem szívesen látott igazságok fogalmazódnak meg az egyetemek falai között, és időnként nagyon nem szívesen látott ítéletek születnek bírói székekben; és ezek az intézmények, az igazság egyéb menedékeihez hasonlóan, továbbra is ki vannak téve a társadalmi és politikai hatalom felől fenyegető minden veszélynek, (de) tagadhatatlan, hogy legalábbis az alkotmányosan kormányzott országokban, a politika [...] felismerte, hogy szüksége van olyan emberek és intézmények létezésére, amelyek fölött nincs hatalma.” (Arendt, 1995b: 268.).

IRODALOM

- Arendt, Hannah (1976): Legitimität der Lüge in der Politik? Forumgespräch mit Hannah Arendt, Sebastian Haffner, Bernhard Vogel. Gesprächsleiter: Hans-Friedrich Hölters. In: Adelbert Reif (Hrsg.): *Gespräche mit Hannah Arendt*. München, Piper, 101–126.
- Arendt, Hannah (1989): *Vita Activa oder Vom tätigen Leben*. München, Piper (6. kiadás).
- Arendt, Hannah (1990): Philosophy and Politics. *Social Research*, Vol. 57, No. 1, 73–103.
- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.
- Arendt, Hannah (1995a): A hagyomány és a modern korszak. In: uő.: *Múlt és jövő között*. Budapest, Osiris, 25–48.
- Arendt, Hannah (1995b): Igazság és politika. In: uő.: *Múlt és jövő között*. Budapest, Osiris, 233–271.
- Arendt, Hannah (2002): Mi a politika? In: uő.: *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond–Palatinus.
- Arendt, Hannah (2008a): Mi marad? Az anyanyelv. Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendt-tel. In: Balogh László Levente–Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony, Kalligram, 11–42.
- Arendt, Hannah (2008b): Hazugság a politikában. In: Balogh László Levente–Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony, Kalligram, 159–169.
- Arendt, Hannah (2016): *Sokrates. Apologie der Pluralität*. Berlin, Matthes und Seitz.
- Dege, Carmen (2010): *Die Lüge und das Politische. Freiheit und Sicherheit in der Präventionsgesellschaft*. Gießen, Psychosozial-Verlag.
- Havel, Václav (1991): A kiszolgáltatottak hatalma. In: uő.: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony, Madách, 87–192.
- Hendricks, F. Vincent–Vestergaard, Mads (2017): Verlorene Wirklichkeit? An der Schwelle zur postfaktischen Demokratie. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 67., Nr. 13, 4–10.

- Knobloch, Clemens (2015): Die Image-Lüge in der Massendemokratie – über einen neuen Typ der politischen Lüge. *Cahiers d'Études Germaniques*, 68., Nr. 2, 131–146. URL: <http://journals.openedition.org/cege/1497>, <https://doi.org/10.4000/cege.1497>.
- Pomerantsev, Peter–Weiss, Michael (2014): *The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and Money*. The Institut of Modern Russia, New York. https://imrussia.org/media/pdf/Research/Michael_Weiss_and_Peter_Pomerantsev__The_Menace_of_Unreality.pdf. (2019. 12. 09.)
- Schindler, Sebastian (2019): Trump und das Post-Faktische. Die tieferen Ursachen eines nur scheinbar skeptischen Umgangs mit der Wahrheit. In: Christopher Daase és Stefan Kroll (Hrsg.): *Angriff auf die liberale Weltordnung. Die amerikanische Außen- und Sicherheitspolitik unter Donald Trump*. Wiesbaden, Springer VS, 59–76. https://doi.org/10.1007/978-3-658-23783-7_4.
- Schulze-Wessel, Julia (2006): *Ideologie der Sachlichkeit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Terwiel, David (2018): Weder Wahrheit noch Lüge. Das postfaktische Phänomen. *Hermeneutische Blätter*, Nr. 1, 139–152.